

סיפורו של פרדס - סיפורו של עץ

עץ פרי הדר שריד לפרדס מונטיפיורי (תל אביב)

ליקטה וכתבה: חומי נובנשטרן

צילומים: אוסף צבי אילן, המכללה האקדמית בית ברל

ארכיון מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מיכאל גינזבורג

מאי 2014

לציון 30 שנה להקמת מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מו"ל: מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

עורכת לשון: נירית איטינגון

הביאה לדפוס: עידית מי-דן

עיצוב והדפסה: דפוס ש.ה.ר

בשער: עץ התפוז בגן הטרופי שבגני יהושע בתל אביב, ינואר 2014. צילום: חומי נובנשטרן

שער אחורי: פעולות אחרונות להעתקת העץ. מימין - יוסי פלדמן. צילום: שמואל רחמני

© כל הזכויות שמורות למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מקוה ישראל 5891000

shimur@shimur.org.il | www.shimur.org.il | טל': 03-5059197

מילים אחדות אודות עץ אחד

לא אחת אנו מדמים את תרבות השימור כ"עץ" ענף, בעל נוף גדול שהינו תמונת ראי לבית השורשים של אותו "עץ", שכן בית השורשים הזה, הוא המזין, הוא המפתח והוא החי בשלמות מוחלטת עם נופו. כל צמח, כל ערך, כל יצירה, מתחילים בשורש אחד ההולך ומסתעף וממנו יוצאים הגזע והנוף אל אווירו של עולם. על כן דומה שרבות מגולם באותו עץ הדר בן עשרות השנים, שניטע כשתיל רך, גדל, הניב פירותיו ולבסוף נותר בודד לספר את הסיפור המופלא.

הנה, ב"תפר" שבין הזדון לעוקרו לבין הקריאה להצלתו, קמה המועצה לשימור אתרים שמנתה אז, באמצע שנות ה-80 של המאה הקודמת, עשרות בודדות של פעילים, והצילה עץ זה, שסמליותו לנו, לציבור נאמני השימור, רבה וחשובה.

וכך עץ אחד בודד מסמל את הרגישות למורשת, הרגישות לשמר עץ ובית שורשים. מאז הלך העץ והתחזק וגדל ונוכחותו קיימת במרחב. כך גם סיפורנו שלנו ושל אלפי הנאמנים והמשמרים בארץ. יבורכו הראשונים שהגו, פעלו ושמרו לאורך השנים עץ מיוחד זה, על היותו ועל סמליותו. תודות לחומי נובנשטרן, שזכרה, חקרה, ופעלה להשבת סיפורו של עץ אחד לתודעתנו.

בתקווה לחיזוק וגידול של "בתי שורש" ונופי עצים" במרחב הישראלי ולחיזוק המורשת ותרבות המורשת שלנו.

עמרי שלמון

מנכ"ל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מילות פתיחה

סיפורו של עץ, שריד לפרדס מונטיפיורי, הוא אחד ממיני הסיפורים הגלומים במבנים, באתרים ובגנים היסטוריים ברחבי הארץ, שמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל פועלת במשך 30 שנה כדי לשמר אותם ולספר עליהם, כחלק מהמורשת הבנויה של הארץ.

בניגוד למבנים ולאתרים, שאותם רואים בחוצות הערים והיישובים, הרי שעץ התפוז הזה, המסמל התחלות חדשות של היישוב בארץ ישראל, סיפורו נותר עלום. בהמשך העלה דילמות המלוות לא אחת את עבודות המועצה: מהו שימור? האם גם כשמעתיקים מבנה מאתרו עדיין מדובר בשימור? ועוד כהנה וכהנה. בימים אלה מציינת מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל 30 שנה להקמתה. זהו פרק זמן משמעותי, והוא מאפשר להביט לאחור ולסכם את פעילותה של המועצה, אשר הביאה לשינוי מגמות בציבור הרחב, בקרב מקבלי החלטות ובקרב אנשי מקצוע. במבט זה לאחור נסקרו פעולות ומעשים, וביניהם עלה הזיכרון של אחד מהמעשים הראשונים של המועצה, שאך למעטים היה ידוע: העתקת עץ פרי הדר משכונת מונטיפיורי בתל אביב, שריד מפרדס מונטיפיורי, אל הגן הטרופי בגני יהושע. אחת לכמה שנים יצאנו לבקרו בליווי מר יעקב אליאס, האחראי על הגנים הייחודים בגני יהושע, וכך עשינו גם בימים אלו - לציון 30 שנה להקמת המועצה.

פרט לעץ המצוי בגן הטרופי, שהוא העדות למעשה ההעתיקה, מציאת החומר הכתוב, ויתרה מכך - צילומים - היו בבחינת מעשה בלשי. שיחה עם יוסי פלדמן (המנכ"ל הראשון של המועצה) על מבצע הצלת העץ הביאה אותי אל אוסף צבי אילן, המצוי בספרייה המרכזית במכללת בית ברל. שם נמצאו תמונות ומסמכים אחדים המספרים את סיפורו של צבי אילן בעקבות העץ; נבירה בתיקים מעלי אבק בארכיון המועצה אף היא הניבה קטעי עיתונות; פנייה אל הצלם שמואל רחמני, אשר צילם את מעמד ההעתיקה, הוסיפה תצלום שפורסם בזמנו בעיתונות היומית; מאמרה של שושנה הלוי בכתב העת קתדרה הביא את הסיפור ההיסטורי.¹

על כל אלה תודתי נתונה לרבים: לורד רובין, ספרנית בספרייה המרכזית במכללה האקדמית בית ברל, אשר פתחה בפניי את אוסף צבי אילן, שעדיין אינו מקוטלג ואינו פתוח לקהל;

¹ שושנה הלוי, 'פרדס מונטיפיורי', קתדרה 2 (תשל"ז), עמ' 153167.

לעמרי שלמון, מנכ"ל מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ולחיים רונן, מנכ"ל גני יהושע, אשר כמוני ראו את החשיבות שיש לתיעוד סיפורם של הפרדס ושל העץ; למר יעקב אליאס ולצוות עובדיו, אשר ממשיכים לטפח את העץ ולשמור עליו.

המידע המוגש בפרסום זה אינו בגדר מחקר. מטרתו להאיר את אחד מהפרויקטים הראשונים של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

חומי נובנשטרן

סמנכ"לית

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

סיפורו של פרדס

ראשיתו של פרדס מונטיפיורי בשנות השמונים של המאה ה-19, כאשר רבי יהודה הלוי מרגוזה ושותפיו, הרב חיים אברהם פנסו וחכם יחיאל בכר הכהן, רכשו חלקת פרדס נטוש על גדות ואדי מוסררה (האיילון של היום) ונטעו בה עצי הדר ועצי פרי נוספים: תפוזים, אתרוגים, לימונים, רימונים, תותים, תפוחים, אגסים, משמשים, חבושים, שקדים, תמרים, תאנים, זיתים וגפנים. בבאר הפרדס התקינו אנטייליה לשאיבת מים.

רבי יהודה הלוי נשלח על ידי רבני כולל ירושלים ליפו, לארגן את העולים והתיירים היהודים שהגיעו אליה בדרך הים. במשך הזמן נוצרה ביפו קהילה יהודית קטנה, ועיקר דאגתו הייתה לפרנסתה. רכישת הפרדס סיפקה בעיניו אפשרות להעסיק את יהודי יפו לפרנסתם ולהכשירם לעבודת אדמה. הרב העסיק יהודים בפרדס, ואפשר לראות ביזמתו ניסיון ראשון לעבודת אדמה על ידי יהודים בסביבות יפו, ובו עצמו - חלוץ הפרדסנות היהודית בארץ ישראל.

בעיבוד הפרדס נעזר הרב יהודה הלוי בגב' קלורינדה מיינור, מנהיגת כת נוצרית אמריקנית שהקימה את המושבה החקלאית "הר התקווה" בסמוך למוסררה (כיום בית ספר "שבח"). הפרדס בבעלותו של הרב ספג הפסדים, והוא נאלץ למכור אותו. הרוכש היה משה מונטיפיורי, בביקורו הרביעי בארץ ישראל בשנת 1855, ומכאן שמו של הפרדס. מונטיפיורי תלה תקוות רבות ברווחי הפרדס, וייעד אותם לתמיכה בתלמידי חכמים בירושלים. הוא החכיר לאנשי חוות הר התקווה, אולם הפרדס לא נשא רווחים. המושבה האמריקנית לא האריכה ימים, והפרדס הלך וגווע. בשנת 1866, בביקורו השישי של מונטיפיורי בארץ ישראל, מצא את הפרדס חרב ועזוב, כיוון שחוכריו החדשים, ישראל שמחון ויעקב בן שימול, לא יכלו לעמוד בפני התקפות שכניהם הערבים. בשנת 1868 הגיעו לפרדס חמש משפחות מבני העדה המערבית מירושלים, ועם החוכרים שיקמו את הפרדס, את הבאר ואת הברכה, ובביקורו האחרון של מונטיפיורי בשנת 1875 ראה את הפרדס משגשג. בשנת 1894 החכירה קרן "מזכרת משה" את הפרדס לחברת "כל ישראל חברים", והוא עובד על ידי תלמידי בית הספר החקלאי "מקוה ישראל".

בימי מלחמת העולם הראשונה כרת הצבא הטורקי את העצים כדי להסיק קטרים. הנותר מן הפרדס לא היה ראוי לשיקום, כך שבשנת 1922 נעקר הפרדס וקרן "מזכרת משה" מכרה את אדמתו ל"סוכנות אמריקנית לעסקי קרקעות בארץ ישראל". שטחו חולק למגרשים והוקמה עליו שכונה של בתים קטנים וביניהם עצים, שרידי הפרדס. שכונה זאת ידועה כשכונת מונטיפיורי.

סיפורו של עץ

הראשון שזיהה את עץ פרי ההדר הבודד, ברחוב יהודית 12 בשכונת מונטיפיורי בתל אביב, כשריד לפרדס מונטיפיורי היה צבי אילן - ארכאולוג, עיתונאי וחוקר ארץ ישראל. וכך הוא כותב במאמרו "גלגולי פרדס מונטיפיורי" קודמיו וממשיכיו: עקשנותם של מעבדי הגן ליד יפוא: תוך כדי עיקוב אחר בתים ישנים ויפים מתולדות היישוב בשכונת מונטיפיורי שבתל אביב ראיתי מאחורי הבית בשדרות יהודית (מונטיפיורי) 12 עץ הדר בעל גזע עבה, אכול ברובו, וענפיו הארוכים נסמכים על מוטות, ה"שיש" הזה נשא עדיין פירות! עלה על הדעת רעיון שמא אין זה אלא אחד מעצי "פרדס מונטיפיורי", מראשוני הפרדסים בבעלות יהודית בארץ.²

דבר גילוי של העץ הבודד מפרדס מונטיפיורי עשה הדים, וב-5 בינואר 1982 הוקדשה תכניתו של זאב ענר "מחפשים את המטמון" לפרדס ולעץ.³

הצלתו של העץ

העץ הבודד טופח על ידי דיירי הבית שבחצרם היה נטוע ואף נשא פרי. עד אשר בשנות השמונים של המאה ה-20 תכננה חברה קבלנית לבנות במקום בניין משרדים, ולשם כך ביקשה לעקור את העץ. בעקבות זאת קמה מחאה ציבורית, שקיבלה ביטוי בעיתונות. עזריה אלון הקדיש לנושא את מדורו "אצלנו טבע שכזה" תחת הכותרת "העץ האחרון בפרדס מונטיפיורי", וסיים בשאלה: האם זה סתם סנטימנט, לשמור עץ הדר ספק חי בארץ המלאה עדין עצי הדר רעננים לאלפים? אולי. בכל זאת, יש מי שמחפשים דרך לגאול את העץ הזה מכיליון. כנראה אי אפשר יהיה לקיים אותו במקומו, אך יש אפשרות להעתיק אותו בשלמות, כעץ חי למקום אחר - רצוי באותה שכונה. אם אמנם יתממש הדבר, נספר על כך בבוא העת.⁴

המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות אך זה הוקמה על ידי החברה להגנת הטבע (דצמבר 1984), בהתאם להמלצתה של ועדת החינוך של הכנסת. בראשה עמד יוסי פלדמן, והיא נזעקה לפעול להצלת העץ. בעקבות פנייתם של יוסי פלדמן ושל חברי המועצה אל ראש עיריית תל אביב שלמה להט ואל מהנדס העיר שמאי אסיף הורתה העירייה לחברת הקבלנים לא להתחיל בבנייה עד אשר יועתק העץ למקום אחר. הפעילות הציבורית וההנחיה של עיריית תל אביב להציל את העץ עוררה פולמוס בשאלה אם העץ יועתק למקום חלופי בתוך השכונה, או יועבר אל מחוץ לשכונה, בתחומי העיר תל אביב. עד לקבלת ההחלטה גויסו אנשי מחלקת ההדרים במשרד החקלאות כדי לחוות את דעתם על הדרכים להצלת העץ. בהתאם להנחיותיהם הגיע יוסי פלדמן ב-7 בינואר 1985 עם תלמידי בית הספר לפעולות

² צבי אילן, 'גלגולי פרדס מונטיפיורי' קודמיו וממשיכיו: עקשנותם של מעבדי הגן ליד יפוא, עת-מול 3 (41) (שבט תשמ"ב, ינואר 1982, עמ' 6-8).

³ ידיעה בעיתון (?), 7 בינואר 1982.

⁴ עזריה אלון, ידיעות אחרונות, 7 ימים, מס' 1086, כ"ח בחשוון, תשמ"ה (23 בנובמבר 1984). "אצלנו טבע שכזה".

ראשונות לשיקום העץ.⁵ אלה כללו גיזום הענפים, דישון והשקיה של השורשים, בתקווה שהפעולות הללו יישאו פרי – העץ יתאושש ואפשר יהיה להעתיקו.

אנשי מחלקת ההדרים במשרד החקלאות הכריעו בפולמוס שהתפתח וקבעו כי העץ יוכל להשתקם רק אם יטופל בתאים מיוחדים. בעקבות הטיפול המסור העץ אכן התאושש, ובתאריך 19 במרץ 1985 הועתק לגן הטרופי בגני יהושע.

שותפים למבצע בראשותו של יוסי פלדמן היו אנשי מחלקת ההדרים במשרד החקלאות, "העץ הזקן של מונטיפיורי בתל-אביב זכה ל'פריחה מחודשת'".⁶ בידיעה בעיתון דבר שפורסמה ימים אחדים לאחר העתקת העץ לגן הטרופי בגני יהושע כותב יוסי פלדמן: "הנהלת פארק הירקון הבינה שקיבלה לפיקדון נכס חשוב ויקר ונקווה שנצליח לשקם את העץ והוא יהיה יד זיכרון לתחילת הפעולה הציונית בארץ ולתחילת הפרדסנות היהודית".⁷ ואכן, העץ זכה לטיפול מסור בידיהם של אנשי הגן הטרופי, והוא משגשג גם כיום.

30 שנה לאחר פעולה זו, שהייתה אחת הפעולות הראשונות של המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות (לימים מועצה לשימור אתרי בישראל) העץ המלבלב בגני יהושע.

ב-30 שנות קיומה פעלה המועצה להצלתם ולשימורם של מבנים ואתרים רבים ברחבי ישראל, ותרמה רבות לשימור מורשת ההתיישבות והבנייה בארץ.

⁵ עיתון תל אביב, 28 בדצמבר 1984. בידיעה צוין שיוסי פלדמן עתיד להגיע עם תלמידי בית ספר ולבצע פעולות להצלת העץ. על פי עדותו והמסמכים שבידינו פלדמן והתלמידים אכן הגיעו ב-7 בינואר 1985.

⁶ מעריב, 20 במרס 1985.

⁷ יוסי פלדמן, 'גורלו של עץ', דבר, 26 במרס 1985.